

5. Волошин А. Впишуйтеся в члени «Педагогічного Товариства» / А. Волошин, Ю. Ревай // Подкарпатська Русь. – 1925. – Річник II. – 15 Янв. – С. 16.
6. Всім членам Пед. Т-ва. до уваги! // Подкарпатська Русь. – 1925. – Річник II. – 15 Янв. – С. 168.
7. Гомонай В. В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.) / В. Гомонай. – Ужгород: Закарпаття, 1992. – 297 с.
8. Добош І. Історія української журналістики Закарпаття 20–30-х років XX ст. / І. Добош. – Івано-Франківськ, 1995. – 128 с.
9. З діяльності Педагогічного Товариства Подк. Руси // Подкарпатська Русь. – 1925. – Річник II. – 15 Янв. – С. 14–15.
10. Ліхтей І. Діяльність громадських організацій / І. Ліхтей, В. Керецман, Н. Керецман // Нариси історії Закарпаття (1918–1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – Т. II. – С. 413–429.
11. Освіта Закарпаття: монографія / В. В. Химинець, П. П. Стрічак, Б. М. Качур, М. Талапканич. – Ужгород: Карпати, 2009. – 464 с.
12. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Кн. I: Київська громада / Н. С. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2000; Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Кн. II: Громади Наддніпрянської України / Н. С. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2000.
13. Подкарпатська Русь. – 1925. – Річник II. – 15 Янв. – С. 72–83.
14. Справоздання о діяльності Педагогічного Т-ва Подк. Руси до кінця януара 1926 // Подкарпатська Русь. – 1926. – Річник III. – 15 Фебруара. – С. 39.
15. Стряпко І. Роль української політичної еміграції у розвитку освіти на Закарпатті 1919–1939 рр. / І. Стряпко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXIX. – С. 130–135.
16. Учителські Товариства у нас и реорганізація учительства // Подкарпатська Русь. – 1925. – Річник II. – 15 Янв. – С. 154–157.
17. Широть нашу часопись з рук до рук // Подкарпатська Русь. – 1925. – Річник II. – 15 Янв. – С. 1.

УДК 37(477)(09)+6(07)

В. М. КУШНІР

ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ У ПРАКТИКУ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

Розглянуто шляхи запровадження профільного навчання та його вдосконалення у середніх школах України в другій половині 1980-х - на початку 1990-х років. Встановлено, що у вказаний період профілізація середньої освіти відбувалася кількома шляхами: створення класів з поглибленим вивченням одного чи кількох предметів; створення профільних класів, орієнтованих на окремий навчальний предмет; створення профільних класів, орієнтованих на вищій навчальний заклад. Показано, що запровадження профільної диференціації сприяло створенню шкіл нового типу, передусім гімназій і ліцеїв.

Ключові слова: школа, профільна диференціація, профільний клас, гімназія, ліцей.

В. Н. КУШНІР

ВОПЛОЩЕННЯ ІДЕЇ ПРОФІЛЬНОГО ОБУЧЕННЯ В ПРАКТИКУ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ВО ВТОРІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х – В НАЧАЛІ 1990-Х РОКІВ

Рассмотрены введения профильного обучения и его усовершенствования в средних школах Украины во второй половине 1980-х – в начале 1990-х годов. Выявлено, что в этот период профилирование среднего образования происходило несколькими путями: создание классов с углубленным изучением одного или нескольких предметов; создание профильных классов, ориентированных на отдельный учебный предмет; создание профильных классов, ориентированных на высшее учебное заведение. Показано, что введение профильной дифференциации способствовало созданию школ нового типа, прежде всего гимназий и лицеев.

Ключевые слова: школа, профильная дифференциация, профильный класс, гимназия, лицей.

THE EMBODIMENT OF THE IDEA OF PROFILE EDUCATION IN SECONDARY SCHOOL IN THE SECOND HALF OF 1980-IES – EARLY 90-IES

The article considers ways of implementation of profile education in high school during the second half of the 80's - early 90-ies of the XX century. It was found that during that period profiling of secondary education took place in several ways: creation of classes with intensive study of one or more subjects, creation of specialized classes focused on a single subject and the creation of specialized university oriented classes. It was shown that introduction of profile differentiation contributed to the creation of new types of schools such as gymnasium and lyceum.

Keywords: school, profile differentiation, profile class, gymnasium, lyceum.

Забезпечення якості результату середньої освіти суттєво залежить від розпізнавання та врахування індивідуальних інтересів і здібностей учнів, їх професійного самовизначення і готовності до продовження навчання у системі професійної освіти. Запровадження профільного навчання у старших класах середньої школи є одним із пріоритетних напрямів оновлення сучасної вітчизняної освіти, підвищення її якості, що дає можливість внаслідок змін у структурі, змісті й організації освітнього процесу враховувати інтереси та здібності учнів, створювати умови для їх освіти у відповідно до професійних інтересів та життєвих планів.

Ідея профільного навчання в історії вітчизняного шкільництва не є новою і залежить від рівня запровадження демократичних принципів в систему освіти. Так, період другої половини 1980-х – початку 1990-х років, коли у тодішній Українській РСР був проголошений демократичний курс перебудови освіти, зумовив потребу перегляду основних її принципів організації, зокрема, диференціації та індивідуалізації начального процесу. Реалізація цього принципу потребувала розвитку варіантної освіти, що ґрунтувалася на різних формах диференціації, з-поміж них: поглиблене вивчення окремих предметів і профільне навчання. Вивчення досвіду запровадження профільного навчання в окреслений період дасть змогу краще усвідомити сучасні освітні проблеми та спрогнозувати результативність майбутніх змін.

Питання профільного навчання у вказаний період розглядали у контексті варіативності змісту середньої освіти О. Я. Савченко, С. У. Гончаренко, Ю. І. Мальований та інші науковці. Окремі роботи присвячені організаційним аспектам профільного навчання в ліцеї (В. М. Алфімова), середній школі (О. І. Бугайов, А. П. Самодрин), школах у сільській місцевості (Н. І. Шиян). Однак вивчення історіографії проблеми свідчить, що, незважаючи на значну кількість досліджень, які були безпосередньо присвячені розгляду питань розвитку середньої освіти в Україні в другій половині 1980-х – на початку 1990-х років або так чи інакше торкались освітніх аспектів, немає робіт, які би комплексно та системно охоплювали проблему запровадження профільного навчання в історії вітчизняної школи у визначених хронологічних межах.

Мета статті – вивчити шляхи запровадження профільного навчання у вітчизняній середній школі у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років.

Відповідно до «Положення про школи з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів», яке було затверджене 21 травня 1986 р. міністерством освіти УРСР, школи (класи) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів мали забезпечити учням поглиблене оволодіння знаннями і вміннями з профільюючих навчальних дисциплін, трудову і професійну підготовку, розвиток їх творчих здібностей відповідно до інтересів і нахилів [8]. Згідно з цим документом 8–11, 9–11 або 10–11 класи відкривалися за ініціативою педагогічної ради школи при наявності кваліфікованих кадрів і необхідної навчально-матеріальної бази. Рішення про профілі та професії, за якими мала здійснюватися підготовка учнів цих шкіл (класів), приймали виконавчі комітети місцевих рад народних депутатів з урахуванням регіональних потреб народного господарства в кадрах. Профільна і професійна підготовка повинна була реалізуватися «на базі промислових підприємств, обчислювальних центрів, фізичних і хімічних лабораторій, сільськогосподарських підприємств, художніх майстерень, науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів та інших організацій у районі» [8].

Важливим було те, що у вказаному положенні підтверджувалася можливість організації шкіл, що мають класи як із поглибленим вивченням одного навчального предмета, так і кількох профільних предметів. Зарахування до шкіл (класів) із поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів відбувалося за бажанням учнів, без вступних іспитів, проте перевага надавалася школярам з кращими підсумковими оцінками за попередній клас [8].

Згідно з наказом Президії АН УРСР, міністерства народної освіти УРСР, міністерства вищої та середньої освіти УРСР і Президії Південного відділення ВАСГНІЛ «Про організацію спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням циклу навчальних предметів» від 25 серпня 1986 р. при університетах і науково-дослідних інститутах (НДІ) АН УРСР у 1986/1987 навчальному році було створено 5 таких шкіл у складі 7–8 класів, а саме: фізико-математичні – СШ № 13 в Дніпропетровську, СШ № 35 в Донецьку, СШ № 145 в Києві, СШ № 24 в Харкові та хімічно-біологічна – СШ № 51 в Одесі. Метою їх відкриття проголошувалось якісне покращення підготовки та залучення до наукової діяльності талановитої учнівської молоді [9].

Про роботу таких шкіл міністр народної освіти УРСР М. В. Фоменко говорив на V Республіканському з'їзді учителів в травні 1987 р. Він, зокрема, критикував існуючі школи з поглибленим вивченням іноземної мови, називаючи їх «елітними», в яких порушується «принцип соціальної справедливості», та наголошував на потребі розвитку спецшкіл із поглибленим вивченням математики, фізики, хімії, біології [15, с. 14].

За даними міністерства народної освіти УРСР впродовж 1988–1990 рр. мережа шкіл, де було створено класи з поглибленим вивченням предметів, збільшилася майже в п'ять разів і становила 5,2 тис. із загальною кількістю учнів понад 386 тис.; в цих школах було класів: 1507 з поглибленим вивченням філологічних дисциплін, 1244 – фізико-математичних, 1580 – художньо-естетичних, 542 – природничих, 1178 трудової та професійної підготовки [3, с. 1].

Станом на 1990 р. лише в Києві 64 % загальної кількості середніх шкіл становили школи і класи з поглибленим вивченням окремих предметів [10].

Як бачимо, в другій половині 1980-х років профільна диференціація навчання активно реалізовувалася через школи (класи) з поглибленим вивченням окремих предметів і циклів навчальних предметів. Проте в кінці 1980-х – на початку 1990-х років новітня освітня політика сприяла популярності створення спеціалізованих закладів нового типу – гімназій та ліцеїв. Перші подібні заклади мали назву експериментальні школи-гімназії та школи-ліцеї. У 1989 р. в Україні їх було 6, а в 1990 р – вже 95 [4].

Експериментальні школи-гімназії та школи-ліцеї створювалися у великих містах на базі ВНЗ наукових установ і спеціалізованих шкіл. Кожний такий заклад відрізнявся профілем підготовки і працював за експериментальними навчальними планами. Приміром, на базі Есхарівської школи-інтернату Харківської обл. був створений експериментальний педагогічний чоловічий лицей-інтернат, на базі спеціалізованої школи-інтернату № 1 м. Києва – гімназія східних мов, на базі НДІ садівництва (Мліївської садівничої станції) – Мліївська школа-лицей сільськогосподарського профілю та ін. [7].

Досвід створення і діяльності експериментальної школи-гімназії м. Львова в 1989/1990 навчальному році описала директор закладу М. М. Барна. Аналіз подібної практики дає нам можливість визначити труднощі й особливості організації шкіл нового типу в окреслений період. Перед створенням експериментальної школи-гімназії, стверджує її директор, педагогічний колектив спільно з міським і районним відділами народної освіти та Львівським державним університетом ім. І. Я. Франка, Фізико-математичним інститутом АН УРСР розробили «Тимчасове положення про школу-гімназію». Згідно з цим документом гімназія вважалася середнім навчальним закладом системи народної освіти, одним із завдань якого було «забезпечення розкриття і розвиток індивідуальних здібностей, творчого мислення дітей, які виявляють нахил до науки, управлінської діяльності, пошукової, дослідницької, експериментальної роботи [1, с. 9].

Для реалізації визначеного завдання створювалися класи двох профілів – суспільно-гуманітарного та фізико-математичного. У класах суспільно-гуманітарного профілю було збільшено кількість годин на вивчення профільних предметів за рахунок скорочення навчальних годин «точних наук», а в класах фізико-математичного профілю зменшено кількість годин на вивчення гуманітарних наук і збільшено навчальні годин для профільних.

Початкові класи мали підготовчий характер. Вони працювали за експериментальними планами, якими було передбачено вивчення іноземної мови з 1 класу, уроки культури поведінки, хореографії, народознавства, художньої праці та занять за інтересами. З 5 класу учні мали змогу вивчати за вибором народознавство та логіку. У 8–11 класах трудове навчання не вивчалось, натомість у класах гуманітарного профілю вивчали основи музеєзнавства та архівну справу, а в класах фізико-математичного профілю – курс електротехніки та ЕОМ, за яким могли, проявивши бажання, отримати професійну підготовку. Водночас учням пропонувалися курси за вибором: народознавства, латинської мови, практикум з фізики і математики [1, с. 10].

Цікавим для нас є досвід створення у 1989 р. чоловічого ліцею на базі фізико-математичного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту (нині національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). Серед основних завдань створення ліцею була підготовка здібних дітей до вступу у профільний ВНЗ. Вчителями ліцею працювали викладачі інституту з науковим ступенем кандидата наук. Навчальні плани і програми розробляли педагоги, спираючись на досвід спеціалізованих фізико-математичних шкіл. Серед профільних предметів були математична і фізична мозаїка, радіотехнічна творчість. Учням пропонувалися курси за вибором з природознавства (інтегрований курс хімії і біології), основ художнього виховання [11, с. 7]. Ліцеїсти мали рівні права зі студентами у користуванні навчально-технічною базою інституту. Іногородні учні проживали в студентських гуртожитках.

Попри гарні результати підготовки учнів у ліцеї, подібно як у Львівській експериментальній школі-гімназії, педагоги стикалися з певними труднощами, серед них: відсутність організаційно-правової платформи діяльності навчального закладу; недостатнє навчально-методичного забезпечення; недостатність фінансової й адміністративної самостійності закладів, що призводило до матеріальної скрути і відсутності доплат викладачам за додаткове навантаження, й ін.

Як бачимо, перші школи-гімназії та школи-ліцеї мали чітке профільне спрямування. Такий підхід був підтриманий міністерством народної освіти УРСР та зазначений у пояснювальній записці до «Експериментальних навчальних планів шкіл-гімназій і шкіл-ліцеїв на 1990/1991 навчальний рік». Згідно з документом школи-гімназії та школи-ліцеї у порядку експерименту відкривалися за рішенням обласних рад спільно з науковими центрами АН УРСР, відповідними ВНЗ, науково-дослідними установами тощо. Гімназії мали бути зорієнтовані на гуманітарний напрямок підготовки учнів, а ліцеї – на природничо-математичний і технічний. Ці навчальні заклади мали працювати за індивідуальними навчальними планами і спеціальними програмами, розробленими відповідними науково-методичними установами та педагогами на основі експериментальних. Традиційні шкільні курси повинні були викладатися за програмами масових шкіл [6, с. 24].

Однією із перешкод роботи шкіл нового типу в зазначений період був низький рівень матеріального забезпечення. Економічна криза в країні не сприяла створенню таких закладів. Виникала небезпека організації шкіл нового типу на базі звичайних загальноосвітніх шкіл за незначних змін у змісті освіти.

Проблеми створення та організації шкіл нового типу широко обговорювалися в освітніх періодичних виданнях. Актуальними були питання про шляхи попередження виникнення формалізму у створенні таких, підходи до відбору дітей для навчання у цих закладах, напрацювання чітких критеріїв оцінки роботи вчителів через потребу попередження низького рівня викладання у гімназіях та ліцеях тощо.

Так, О. І. Вишневецький переконував у потребі створення гімназій як цілком нових навчальних закладів, де би впроваджувалися нові принципи відбору учнів та вчителів. Як приклад він наводив гуманітарну гімназію в м. Стрий на Львівщині, створену в 1991 р. Вчителів у неї набирали на конкурсній основі й оформляли на контрактних засадах. Робота в гімназії оплачувалася майже на 25 % більше, ніж у звичайних школах, за рахунок місцевого бюджету [2, с. 74]. Навчання було платним, але діти із малозабезпечених сімей від оплати звільнялися. Одержані кошти використовувалися для зміцнення матеріальної бази навчального закладу, на стипендії для особливо здібних учнів та для стимулювання праці вчителів.

Навчальний план 1 класу Стрийської гуманітарної гімназії включав обов'язкові предмети і предмети за вибором (студії). Перші проводились у вигляді занять, коли учитель працював з усім класом (11 год. у тиждень) та практикуми з поділом на підгрупи до 8–10 учнів (21 год. в тиждень). У післяобідній період проводилися «відпочинкові» студії за вибором: хоровий спів і музика, малювання і дизайн, хореографія і драматична студія (дві з чотирьох).

У навчальному плані гімназії для наступних класів було передбачено вивчення другої іноземної мови (16 тижневих годин у 6–8 класах), біології (14 год. – у 2–8 класах), світової історії (12 год. – у 3–8 класах), фізики і астрономії (12 год. – у 3–8 класах), хімії (10 год. – у 4–8 класах). За вибором пропонувалося вивчення філософії, закону Божого, психології, старослов'янської, давньогрецької та польської мов [2, с. 75].

Після закінчення гімназії випускники склали випускні іспити державній комісії, до якої входили представники Дрогобицького педагогічного інституту та Львівського державного університету, що давало право вступу в ці ВНЗ без іспитів.

Проголошення незалежності України надало освітянам країни право самостійно вирішувати питання організації державної системи освіти.

Новий період у створенні шкіл нового типу почався із прийняття Верховною Радою УРСР в 1991 р. закону «Про освіту», відповідно до якого для розвитку здібностей, талантів дітей повинні були створюватися профільні класи, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, а також різні типи навчально-виховних комплексів, об'єднань [4, с. 11] та мали бути видані організаційно-правові документи, що регламентували б роботу шкіл нового типу та профільних класів.

Із 1992 р. порядок створення гімназій, ліцеїв та профільних класів у загальноосвітніх школах регламентувався «Тимчасовим положенням про середню загальноосвітню школу України». Відповідно до цього документа вводилися значні навчально-організаційні зміни у школах III ступеня, зокрема, разом з обов'язковими передбачалося вивчення предметів за вибором. За наявності необхідних умов та з урахуванням запитів учнів запроваджувався один або кілька профілів навчання (гуманітарний, фізико-математичний, хімічно-біологічний, технічний, сільськогосподарський, економічний та ін.) [14, с. 15].

Документ сприяв розвитку профільних класів з орієнтацією на конкретну дисципліну. В профільному класі могли навчатися школярі, які бажали отримати різні професії з однієї галузі знань. У більшості шкіл описуваного періоду створювалися один-два профільні класи.

Гімназія, згідно з «Тимчасовим положенням про гімназії», вважалася загальноосвітнім навчальним закладом освіти для обдарованих і здібних дітей, що забезпечує їхню науково-теоретичну, загальнокультурну підготовку та задовольняє різнобічні освітні запити особи, суспільства, держави. Головною її метою передбачалося виховання та розвиток обдарованих і здібних учнів. З-поміж основних завдань гімназії було забезпечення базової загальноосвітньої підготовки з гуманітарним спрямуванням, що включав розвиток дитини як особистості, її нахилів, інтересів, здібностей та самовизначення, саморозвиток, самореалізацію з подальшим навчанням у ВНЗ [12, с. 17].

У гімназіях профільна диференціація реалізовувалася через створення класів поглибленого вивчення одного чи кількох предметів: клас математики, клас поглибленого вивчення іноземних мов, гуманітарний клас та ін.

Ліцей, відповідно до «Тимчасового положення про ліцей», вважався спеціальним закладом освіти для обдарованих дітей, що забезпечував здобуття освіти понад державний мінімум і здійснював науково-практичну підготовку, задовольняв різнобічні світні запити особи, суспільства, держави. Крім базової загальноосвітньої підготовки, він мав надати ліцейстам можливість для реалізації індивідуальних, творчих потреб, оволодіння системою знань та практичних умінь і навичок наукової, дослідно-експериментальної, конструкторської, винахідницької, раціоналізаторської діяльності, окремих видів професійної підготовки, роботи з технікою і новими технологіями [13, с. 22].

Гімназія створювалася в складі 1–7 класів (відповідно 5–11 класи середньої загальноосвітньої школи), до неї мали зараховуватися учні, котрі закінчили початкову школу і пройшли конкурсний відбір. Ліцеї ж створювалися у складі 10–11 класів або 8–11 класів середньої загальноосвітньої школи.

Як і гімназії, ліцеї повинні були працювати за власним навчальним планом і програмами, що розроблялися викладачами закладу на основі базових навчальних планів. Профільне навчання в ліцеях мало здійснюватися через спеціальні курси, факультативи з відповідними програмами, заняття в гуртках, клубах, студіях та проходження ліцеїстами стажування, практики у навчальних і наукових лабораторіях, на виробництві [13, с. 25].

Державне врегулювання діяльності шкіл нового типу сприяло реорганізації спеціалізованих шкіл на профільні ліцеї і створенню нових типів шкіл на базі ВНЗ та організацій.

Таким чином, у кінці 1980-х – на початку 1990-х років через демократичні зміни в освітній політиці особливого розвитку набули ідеї профільної диференціації навчання в середній загальноосвітній школі. Із профільною диференціацією змісту шкільної освіти пов'язували можливість максимального розкриття індивідуальності, творчих здібностей і нахилів учнів, більш ефективної підготовки випускників школи до продовження освіти з обраної галузі. Профільна диференціація в зазначений період відбувалася різними шляхами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барна М. М. Гімназія: кроки становлення / М. М. Барна // Радянська школа. – 1990. – № 3. – С. 8–12.
2. Вишневський О. І. Повернення гімназії / О. І. Вишневський // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 73–76.
3. Диференціація навчання: пошук оптимального варіанта // Радянська освіта. – 1990. – 4 травня – С. 1, 3.
4. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про освіту» // Радянська школа. – 1991. – № 9. – С. 5–19.
5. Зведені звіти про викладання іноземних мов у денних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах на початок 1996/1997 навчального року // ЦДАВО України. Ф. 166. – Оп. 18. – Стр. 175. – Арк. 2.
6. Експериментальні навчальні плани шкіл-гімназій і шкіл-ліцеїв на 1990/1991 навчальний рік // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти Української РСР. – 1990. – № 10. – С. 24–30.
7. Лікарчук І. Замість епітафії / І. Лікарчук. [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://education-ua.org/ua/articles/255-111>
8. Положення про школи (класи) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1986. – № 13. – С. 4–7.
9. Про організацію спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням циклу навчальних предметів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1986. – № 21. – С. 5–15.
10. Про розвиток народної освіти в м. Кисві // ЦДАВО України. Ф. 166. – Оп. 17. – Стр. 89. – Арк. 20–22.
11. Сіднев Л. М. Ліцей, гімназія: здобутки і проблеми / Л. М. Сіднев // Радянська школа. – 1990. – № 1. – С. 5–12.
12. Тимчасове положення про гімназію // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 17–22.
13. Тимчасове положення про ліцей // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 22–27.
14. Тимчасове положення про середню загальноосвітню школу України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 3–17.
15. Фоменко М. В. Про хід виконання в республіці рішень XXVII з'їзду Компартії України, Основних напрямів реформи загальноосвітньої школи по дальшому підвищенню якості навчання і комуністичного виховання підростаючого покоління // Радянська школа. – 1987. – № 7. – С. 10–19.